

**ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԷԿՈԼՅՈՒՑԻԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

ՍՏԱԼ ՍԱՐԴԱՐՅԱՆ

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների և արդյունավետ փոխգործակցության հարցն օրակարգային է եղել 1918 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախ պետականության վերականգնումից ի վեր: Հայաստանի Առաջին հանրապետության գոյության ժամանակահատվածում (1918-1920 թթ.) Սփյուռքի հետ հայրենի պետականության համագործակցությունը հիմնված էր երեք առանցքային խնդիրների լուծման ուղղությամբ համատեղ ջանքերի գործադրման վրա: Դրանցից կարևորագույնը Սփյուռքի օժանդակությունն էր նորաստեղծ հայկական պետականության կայացմանը և նրա առջև ծառացած բազմաթիվ խնդիրների ու մարտահրավերների հաղթահարմանը: Հայաստանի անկախ պետականության հռչակումից հետո արտերկրի հայությունն ամեն կերպ փորձել է գորավիզ լինել նրան՝ նպաստելով նրա խնդիրների լուծմանը բոլոր ոլորտներում՝ սոցիալական, տնտեսական, կրթական և ընդհուպ մինչև ռազմական: Դա բնական է, քանի որ ցանկացած սփյուռքի (արտերկրում բնակվող որևէ ազգի ներկայացուցիչների) բնորոշ հատկություններից մեկն էլ սեփական հայրենիքին սատարելու ձգտումն է: Ինչպես նշում է ազգագրագետ Լևոն Աբրահամյանը, Սփյուռքի ներկայացուցիչները «...վստահ են, որ պետք է հավաքական կերպով աջակցեն իրենց սկզբնական հայրենիքի գոյությանը, անվտանգությանը և բարգավաճմանը կամ նպաստեն նրա վերականգնմանը»¹:

Գաղթականության հարցը: Հայաստանի Առաջին հանրապետության տարիներին հայրենի պետությունն ու Սփյուռքը միասնաբար ջանքեր էին գործադրում Արևմտյան Հայաստանից բռնագաղթած հարյուրիավորավոր հայերի խնդիրները լուծելու, նրանց դրությունը թեթևացնելու ուղղությամբ: Այս համատեքստում կարևոր խնդիր էր նաև հնարավոր հայրենադարձության կազմակերպումը:

Դիվանագիտական ճակատում Հայկական հարցի լուծումը: Այս խնդիրը

¹ **Абрамян Л.** Армения и армянская диаспора: расхождение и встреча // Диаспоры. № 1-2, 2000, с. 72.

հանգում էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմամբ ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի ստեղծմանը: Ի դեպ, քաղաքագիտության դոկտոր Մարիամ Մարգարյանի դիտարկման համաձայն՝ Հայ դատն այն սոցիետալ խնդիրներից էր, որը նպաստեց Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետականության ինստիտուցիոնալացմանը²:

Այս ասպարեզում համագործակցության դրսևորման ձևն այն էր, որ Սփյուռքում եզիպտահայ մեծահարուստ, բարերար, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀԲԸՄ հիմնադիր Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ ձևավորված հայկական ազգային պատվիրակությունը Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության (ղեկավար՝ Ավետիս Ահարոնյան) հետ մասնակցեց Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հրավիրված Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին: Նախքան վեհաժողովը վարչապետ Հովհաննես Քաջազունին իր հրահանգով հորդորում էր Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը. «... պահպանել մշտական կապ և սերտ համաձայնություն Պողոս Նուբար փաշայի հետ, որը պետք է նկատվեր իբրև արևմտահայության ներկայացուցիչ և պետք է աջակցեր պատվիրակությանը Միացյալ Հայաստանի գաղափարն իրագործելուն»³: Միևնույն ժամանակ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդն էր հորդորում ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին «համախոհ գործողությունների» Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության հետ⁴:

Չնայած որոշակի տարածայնություններին⁵ երկու պատվիրակությունների կողմից մշակվեց և խաղաղության վեհաժողովին հանձնվեց հայկական կողմի պահանջների վերաբերյալ համատեղ փաստաթուղթ⁶: Այսպիսով, «Հայաստանի Հանրապետության և ազգային պատվիրակությունների գործունեությամբ Եվրոպայում սկսվեցին Հայ դատի պաշտպանության նոր փորձեր»⁷:

Դրանից հետո էլ Հայաստանը և Սփյուռքը ներկայացնող հայկական

² **Մարգարյան Մ.**, Քաղաքական արդիականացման և զարգացման հիմնահարցեր, Երևան, «Պետական ծառայություն», 2004, էջ 162:

³ **Ավետիսյան Հ.**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, Բարձրագույն դպրոց, 1997, էջ 329:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Ազգային պատվիրակության դիրքորոշումները և պահանջներն ավելի արմատական էին, իսկ Հայաստանի Հանրապետությանը՝ ավելի չափավոր: Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, էջ 362:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 362-363:

⁷ **Ավետիսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 329:

զույգ պատվիրակությունները շարունակեցին իրենց համագործակցությունը Սան Ռեմոյում, Սկրում և ընդհուպ մինչև Լոզանում, չնայած Լոզանի կոնֆերանսի ժամանակ (1922 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև 1923 թ. հուլիսի 24-ը) Հայաստանն արդեն խորհրդայնացվել էր, և վերջինիս պատվիրակությունն այլևս չէր ներկայացնում խորհրդային Հայաստանն ու նրա իշխանություններին:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին և վերջինիս ընդգրկումը խորհրդային Միության կազմ 1922 թ. դեկտեմբերի 31-ին որոշակիորեն փոխեցին Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների տրամաբանությունը: Նախ՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից կարճ ժամանակ անց այստեղ իրենց գործունեությունը դադարեցրին հայկական ավանդական երեք կուսակցությունները՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, Ռամկավար-ազատական կուսակցությունը⁸ և Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը: Վերջիններս ընդհուպ մինչև 1980-ական թվականների վերջը գործում էին միայն Սփյուռքում:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանում իրենց գործունեությունը դադարեցրին նաև սփյուռքյան մյուս կառույցները: Միակ սփյուռքահայ կառույցը, որին թույլատրվեց գործունեություն ծավալել Հայաստանում, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունն էր: Սակայն նրա գործունեությունը Հայաստանում տևեց մինչև 1937 թ., որից հետո այն ևս դադարեցվեց⁹: «Դրանով իսկ, 1923-1937 թթ. Միության գործունեությունը խորհրդային Հայաստանում մնաց որպես եզակի և բացառիկ երևույթ խորհրդային Հայաստան – հայ սփյուռք փոխհարաբերությունների պատմության մեջ»¹⁰:

Փոփոխության ենթարկվեց նաև Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների օրակարգը: Մասնավորապես, օրակարգից դուրս եկավ միասնական ճակատով ազատ և միացյալ Հայաստանի ստեղծման համար պայքարի հարցը, քանի որ Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները Ռուսաստանի կոմու-

⁸ Ստեղծվել է 1921 թ. Կ. Պոլսում ազատական գաղափարախոսությունը դավանող հայկական կուսակցությունների միավորման արդյունքում: Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում ազատական գաղափարախոսությունը դավանող կուսակցությունը Հայաստանի Ժողովրդական կուսակցությունն էր:

⁹ **Վարդանյան Ա.**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) հայրենասիրական գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում և ԼՂՀ-ում, **Մինասյան Է.**, **Վարդանյան Ա.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009 թթ.), հոդվածների ժողովածու, Ստեփանակերտ, «Պոլիգրաֆ», 2010, էջ 45:

¹⁰ **Մելքոնյան Է.**, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., Երևան, «Նոյան տապան», 1999, էջ 186:

նիստների ազդեցությամբ տարված էին համաշխարհային սոցիալիստական մեծ հեղափոխության իրականացման և ամբողջ աշխարհում սոցիալիստական հասարակարգի ձևավորման խնդիրներով: Ռուսաստանում հաստատված խորհրդային իշխանության «... վարած արտաքին գաղափարականացված քաղաքական մարտավարությունն ու ռազմավարությունը Հայկական հարցի լուծման ընթացքը ևս տարան բոլորովին անծանոթ մի ուղիով... Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Հայկական հարցը «հանեց» հին փակուղուց և ... մտցրեց մի նոր փակուղի»¹¹:

Առաջին հանրապետության ժամանակ գոյություն ունեցած Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցության օրակարգի մյուս երկու հարցերը որոշակիորեն պահպանեցին իրենց գոյությունը նաև Հայաստանում խորհրդային կարգերի ձևավորումից հետո: Մասնավորապես հայրենի պետության կայացմանը և նրա խնդիրների լուծմանը նպաստելը շարունակեց մնալ Սփյուռքի օրակարգում: Ալ. Խատիսյանի բառերով՝ վերջինս ձգտում էր «... ամեն կերպ ամրացնել Հայաստանի Հանրապետության հիմքերը թե՛ տնտեսապես, թե՛ մշակութային տեսակետով, թե՛ ֆիզիքապես՝ բոլորովին անկախ անոր մեջ տիրող ռեժիմէն»¹²: Այդ նպատակով 1921 թ. Կ. Պոլսում ստեղծվեց Հայաստանի օգնության կոմիտեն (Հովհաննես Թումանյանի նախաձեռնությամբ), որի նպատակն էր Սփյուռքում հանգանակություններ իրականացնելու միջոցով նպաստել Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և այլ խնդիրների լուծմանը և հայրենի պետության վերելքին: Կոմիտեն զգալի դեր ունեցավ Խորհրդային Հայաստանում կարիքավոր բնակչությանը (մասնավորապես գաղթականությանը) օգնելու, նրա դրությունը բարելավելու, շինարարության և այլ հարցերում: Կոմիտեն, սակայն, լուծարվեց 1936 թ.:

Համանման դեր խաղաց նաև մինչև 1937 թ. Խորհրդային Հայաստանում գործունեություն ծավալած ՀԲԸՄ-ն: Վերջինիս միջոցներով կառուցվել են բազմաթիվ բնակելի շենքեր, հիվանդանոցներ և այլն, օգնություն է հատկացվել սոցիալապես անապահով ընտանիքներին: Չնայած ՀԲԸՄ-ի գործունեության դադարեցմանը հայրենիքում, այնուամենայնիվ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ստիպված էին հետագայում կրկին համագործակցել նրա հետ, մասնավորապես Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-

¹¹ **Սարուխանյան Ն.**, Հայկական հարցը մինչխորհրդային հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և պատմագրության մեջ, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 1997, էջ 155:

¹² **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք, «Նոր օր», 1930, էջ 359-360:

1945 թթ.)՝ Սփյուռքից օժանդակություն ստանալու, հայրենադարձության իրականացման հարցերում: «ՀԲԸ Միության մասին խորհրդային իշխանությունները հիշեցին Բ Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ նրան հնարավորություն տրվեց դրամական և նյութական օժանդակություն ցուցաբերելու Հայաստանի ժողովրդին, ինչպես նաև պատերազմից անմիջապես հետո, երբ հայտարարվեց զանգվածային նոր ներգաղթի մասին», - գրում է ՀԲԸՄ պատմության խորը գիտակ, ճանաչված պատմաբան Է. Մելքոնյանը¹³:

Ինչ վերաբերում է հայրենադարձության խնդրին, ապա հարկ է նշել, որ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո էլ այդ հարցը մնաց հայկական պետության օրակարգային կարևոր հարցերից մեկը: «Կոմունիստական պարտիան և սովետական կառավարությունը Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման հենց առաջին օրերից իրենց գլխավոր հարցերից մեկը դարձրին սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը, որպես կարևորագույն պետական միջոցառում»¹⁴:

Այդ մասին է վկայում այն, որ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից անմիջապես հետո Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ապստամբության հետևանքով Պարսկաստանում ապաստանած շուրջ 10 հազար հայերի վերադարձին հայրենիք: Այդ նպատակով 1921 թ. ապրիլի 10-ին ընդունվեց դեկրետ ապստամբության մասնակիցների մասնակի, իսկ ապրիլի 24-ին՝ ընդհանուր համաներման մասին¹⁵: «Ներգաղթին ավելի կազմակերպված բնույթ տալու և ընդհանրապես գաղթականների հետ տարվող աշխատանքները մի մարմնի ձեռքում կենտրոնացնելու նպատակով ...»¹⁶ 1921 թ. հուլիսի 13-ին ստեղծվում է Գաղթականական գործերի գլխավոր վարչությունը: Վերջինս մինչև իր գործունեության դադարը (1921 թ. վերջը) «... զգալի աշխատանք կատարեց ոչ միայն ներգաղթը կազմակերպելու, այլև երկրի ներսում եղած արևմտահայ գաղթականությանը հողի հետ կապելու, նրանց տնտեսական դրությունը բարելավելու ուղղությամբ»¹⁷:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում հայրենադարձություն իրականացվել է դեռևս 1920-1930-ական թվականներին: Հայրենադարձության ամենամեծ

¹³ Մելքոնյան Է., նշվ. աշխ., էջ 186:

¹⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 875, ցուցակ 1, գործ 31:

¹⁵ Զոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-իրանական հարաբերությունները (1920-1922 թթ.), Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1985, էջ 207-208:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 214:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 215:

ալիքը տեղի ունեցավ 1946-1948 թվականներին, որի արդյունքում արտասահմանյան տարբեր երկրներից Հայաստան տեղափոխվեց շուրջ 90 հազար հայ¹⁸: Այդ պատճառով էլ այդ թվականների հայրենադարձությունն ընդունված է անվանել Մեծ հայրենադարձություն: Դրանից հետո էլ և՛ 1950-ական, և՛ 1960-ական, և՛ 1970-ական թվականներին, և՛ հետագայում կազմակերպվել է սփյուռքահայերի հայրենադարձություն: Ընդհանուր առմամբ հայրենադարձության բոլոր ալիքների արդյունքում միասին վերցրած հայրենադարձների ընդհանուր թիվը կազմել է 200 հազար մարդ:

Հայրենադարձության այս բոլոր ալիքներն էլ իրականացվել են Հայրենիք-Սփյուռք, այն է՝ Խորհրդային Հայաստան – Սփյուռքի կառույցներ (կուսակցական՝ ՍԴՀԿ, ՌԱԿ, կրոնական՝ Հայ Առաքելական, Կաթողիկե, Ավետարանական եկեղեցիներ, բարեգործական՝ ՀԲԸՄ և այլն) համագործակցությամբ: Սփյուռքի բոլոր հաստատություններն էլ, բացառությամբ ՀՅԴ-ի, սատարել են Խորհրդային Հայաստանի վարած հայրենադարձության քաղաքականությանը՝ համագործակցելով վերջինիս իշխանությունների հետ¹⁹: Մասնավորապես ՀԲԸՄ-ն 1946-1948 թթ. Մեծ հայրենադարձության ժամանակ, ինչպես և նախկինում, դարձավ «... ներգաղթի հիմնական ֆինանսավորողը սփյուռքում, այդ նպատակին տրամադրելով հատուկ հանգանակությունների շնորհիվ հավաքած շուրջ երկու մլն դոլար»²⁰:

Ինչ վերաբերում է Խորհրդային տարիներին Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների քաղաքական բաղադրիչին, ապա սկզբնական շրջանում այն աչքի էր ընկնում որոշակի լարվածությամբ և փոխադարձ թյուրըմբռնո-

¹⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 875, ցուցակ 1, գործ 31:

¹⁹ Տե՛ս, օրինակ, **Մելքոնյան Է.**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը 1946-1948 թթ. հայրենադարձության գործընթացում, «1946-1948 թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երևան, «Լիմուշ», 2009, էջ 60-68: **ԼԷՎԷՃԵԱՆ Կ.**, Հայրենադարձությունը և ՍԴՀԿ-ի դերակատարությունը, «1946-1948 թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երևան, «Լիմուշ», 2009, էջ 69-74: **Առաքելյան Հ.**, Ռամկավար ազատական կուսակցության դերակատարությունը 1946-1948 թթ. հայրենադարձության կազմակերպման գործընթացում, «1946-1948 թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երևան, «Լիմուշ», 2009, էջ 75-84:

²⁰ **Մելքոնյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 186:

ղությանը: Հիմնական պատճառը թյուր պատկերացումներն էին միմյանց նկատմամբ:

Հայրենի խորհրդային իշխանությունները սկզբնական շրջանում, Խորհրդային Միության իշխանությունների հետ դաշնակցած, տարված էին համաշխարհային սոցիալիստական մոտալուտ հեղափոխության պատրանքներով: Այս համատեքստում էլ դիտվում էին Սփյուռքի խնդիրները և Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների հարցը: Արտերկրի հայ համայնքները, եղեռնից հետո արտասահմանում հայտնված հայ գաղթականների խմբերը հայրենի իշխանությունների կողմից մասամբ ընկալվում էին որպես միջոց սոցիալիստական հեղափոխության արտահանման համար: Համարվում էր, որ սոցիալիզմի գաղափարները և հեղափոխության միջոցով մոտ ապագայում արագ սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման հեռանկարը կարող էին գայթակղիչ լինել ծանր պայմաններում գտնվող արտերկրի հայության որոշ մասի համար՝ նրա մեջ արթնացնելով այդ կերպ իր դրությունը բարելավելու հույս:

Սփյուռքի կառույցներն իրենց հերթին, հաճախ տուրք տալով հայրենակալ երկրների հակակոմունիստական քարոզչությանը, կասկածանքով էին նայում Հայաստանում հաստատված խորհրդային կարգերի կենսունակությանն ու ամրությանը: Նրանք ակնկալում էին, որ նորահաստատ խորհրդային իշխանությունները ինչպես ողջ Խորհրդային Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում, ծախողվելով իրենց հռչակած գաղափարները կյանքի կոչելու հարցում, կտապալվեն, այդ թվում նաև՝ արտաքին միջամտության հետևանքով: Արդյունքում իրենք կրկին հնարավորություն կստանան վտարանդիությունից վերադառնալու հայրենիք, այնտեղ ծավալելու իրենց գործունեությունը, այդ թվում նաև՝ իշխանությանը տիրելու միջոցով: Նրանք արտասահմանից անգամ որոշակիորեն նպաստում էին այդ ակնկալիքների իրականացմանը: Պատահական չէ, որ Խորհրդային Հայաստանում 1920-1930-ական թվականներին բռնաճնշումների ենթարկվածներից շատերը մեղադրվել են օտարերկրյա գործակալ լինելու, արտաքին ուժերի հետ համագործակցելու, գաղտնի կազմակերպություններին անդամակցելու մեջ²¹:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի մոտալուտ տապալման ակնկալիքը Սփյուռքի կառույցներին սկզբնական շրջանում զգալիորեն հեռու էր պա-

²¹ Տե՛ս **Մանուկյան Ա.**, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-53 թթ., Երևան, «Առեքտում»-Անի հրատ., 1999, էջ 9-217:

հում հայրենի իշխանությունների հետ համագործակցելուց: Այնուամենայնիվ, հայկական ավանդական կուսակցությունները որոշակիորեն տարբերվում էին միմյանցից Խորհրդային Հայաստանի և նրա իշխանությունների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով: Վերջիններիս նկատմամբ ամենասուր բացասական վերաբերմունքն ուներ ՀՅԴ-ն, ինչը պայմանավորված էր ոչ միայն Խորհրդային կարգերի հաստատմամբ Հայաստանում իշխանությունը կորցնելու, այլև այդ կարգերի հաստատումից հետո ամենաշատը տուժած լինելու հանգամանքով: Դաշնակցությունը հրաժարվում էր ցանկացած համագործակցությունից Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հետ:

Համեմատաբար ավելի մեղմ դիրքորոշում ունեին ՌԱԿ-ը և ՍԴՀԿ-ն: Չընդունելով Հայաստանում հաստատված կարգերը՝ նրանք, այնուամենայնիվ, Հայաստանը համարում էին հայ ժողովրդի կորուսյալ հայրենիքից պահպանված մի փոքր հողակտոր, որտեղ առկա է նաև հայկական պետականություն: Ելնելով այս հանգամանքից՝ նրանք պատրաստ էին նպաստելու Խորհրդային Հայաստանի շենացմանը: ՍԴՀԿ-ն, օրինակ, Խորհրդային Հայաստանին սատարելու մասին իր որոշումը՝ ընդունված կուսակցության 8-րդ համագումարում (Աթենք, 1924 թ.), հիմնավորում էր նրանով, որ Խորհրդային Հայաստանը ռուսական գավառ չէ. հայկական պետությունը կրկին անկախ է, փոխվել են միայն կառավարությունը և իշխանության բնույթը²²:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում Հայաստանում Խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին տարիներին տեղ գտած բարդությունները և խոչընդոտները ժամանակի ընթացքում իրենց տեղը զիջեցին ավելի կառուցողական մոտեցումներին, երբ երկուստեք պատրանքների փոխարեն սկսեցին գերիշխել սառը դատողությունն ու երևույթների իրատեսական զգացումը:

Բացի այդ, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների ջերմացմանը որոշակիորեն նպաստեցին ևս երկու հանգամանք: Առաջինը Խորհրդային Հայաստանի կողմից մշտապես վարվող հայրենադարձության քաղաքականությունն էր, ինչի մասին խոսվեց վերը:

Երկրորդը Խորհրդային Միության գերտերություն լինելը և նրա կողմից

²² Хуршудян Л. Армянские политические партии на современном этапе / Автореф. дисс... докт. ист. наук, Ереван, 1966, с. 141; Хуршудян Л., Худавердян К. Армянские политические партии: некоторые вопросы истории и идеологии // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне, М., 1980, с. 106.

իր ազդեցությունն աշխարհի զանազան տարածաշրջաններում ընդլայնելու քաղաքականությունն էր: Այս համատեքստում արտերկրի հայ համայնքները դիտվում էին որպես այդ ազդեցության տարածման և ամրապնդման գործոններ: Ելնելով այս հանգամանքից՝ Խորհրդային Միության կենտրոնական ղեկավարությունն ինչ-որ տեղ խրախուսում էր Հայաստանի կապերը Սփյուռքի հետ: Որոշակիորեն օգտագործվում էին նաև Հայ Առաքելական եկեղեցու հնարավորություններն ու ազդեցությունը սփյուռքահայության վրա²³:

Հարկ է նշել, որ Սփյուռքն էլ իր հերթին էր արձագանքում հիշյալ համատեքստում Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Միության ձգտումներին՝ դրա մեջ տեսնելով ազգային խնդիրների լուծման հնարավորությունը: Պատահական չէ, որ այս համատեքստում կապեր և համագործակցություն հաստատվեցին անգամ ՀՅԴ-ի հետ՝ չնայած Խորհրդային ղեկավարության հետ վերջինիս ունեցած սուր տարածայնություններին: Այս առումով ՀՅԴ ղեկավարներից մեկը մի առիթով նշել է, որ եթե Ստալինը միացնի Արևմտյան Հայաստանը Խորհրդայինին, ապա «Դաշնակցությունը» կարող է դադարեցնել իր գոյությունը²⁴:

Խորհրդային Հայաստանի զարգացման ու հզորացման հետ մեկտեղ աստիճանաբար փոխվեցին նաև սփյուռքահայության ինքնաընկալումները: Հայրենիքի գրանցած հաջողությունները տարբեր ասպարեզներում (տնտեսություն, գիտություն, մշակույթ, սպորտ և այլն) ազգային հպարտության և հիացմունքի զգացումներով լցրին սփյուռքահայերի հոգիները: Վերջիններս աստիճանաբար սկսեցին հաղթահարել պետականազուրկ ազգի բարոյթը, ընկալել իրենց որպես սեփական պետություն ունեցող մարդկային ընդհանրություն: «Պետականութիւնը կը զօրանայ, եւ մենք կը սկսինք այլեւս պետական ըմբռնումով հաւաքականութիւն դառնալ», - նշվում է ՌԱԿ ԺԱ Ընդհանուր պատգամավորական ժողովի (1961 թ.) կողմից ընտրված կենտրոնական վարչության առաջին իսկ շրջաբերականում²⁵:

Արդյունքում Սփյուռքի մոտեցումներն ու գործելակերպն աստիճանաբար

²³ Տե՛ս **Լազեան Գ.**, Հայաստան և Հայ դատը: Հայկոռու յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երևան, «Աղանա», 1991, էջ 316:

²⁴ **Оганесян Э.** Век борьбы: очерк 100-летней истории дашнакской партии и национально-освободительной борьбы армянского народа, т. 2, Мюнхен-Москва, “Феникс”, 1991, с. 404.

²⁵ Հղումը՝ ըստ **Դալլաքյան Կ.**, Ռամկավար ազատական կուսակցության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, «Մուղնի», 2007, էջ 232:

դառնում էին առավել հայաստանակենտրոն: Սփյուռքահայ կազմակերպությունները որոշումներ ընդունելիս ավելի ու ավելի էին կարևորում հայրենիքի՝ հայրենի պետության շահերը: Այսպես, ՌԱԿ ԺԱ Ընդհանուր պատգամավորական ժողովը, քննելով Միջին Արևելքի տագնապալի կացությունը, որոշում ընդունեց հանձնարարել կուսակցական մամուլին այդ իրադարձությունները լուսաբանել «առաելաբար հայկական ու Հայաստանեան անկիւններէ»՝ չմոռանալով, անշուշտ, հյուրընկալ երկրների շահերի ու խնդիրների մասին²⁶:

Այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ խորհրդային տարիներին Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները զարգանում էին մշակութային ոլորտում, որի դրսևորման ձևերն էին Հայաստանի և Սփյուռքի արվեստագետների, ստեղծագործական խմբերի փոխադարձ հյուրախաղերը, ցուցահանդեսները և այլ մշակութային միջոցառումներն արտերկրի հայ համայնքներում և Հայաստանում: Կրթական ոլորտում Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցությունը միտված էր հայապահպանությանը Սփյուռքում: Դրա դրսևորման ձևերն էին հայ անվանի գրողների (Հր. Քոչար, Ս. Խանզադյան, Ս. Կապուտիկյան, Գ. Էմին և ուրիշներ) պարբերական այցելությունները հայկական համայնքներ, սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման ծրագրերը Հայաստանում, Հայաստանի բուհերում սփյուռքահայ երիտասարդների ուսումնառությունը, Սփյուռքի դպրոցների համար Հայաստանում դասագրքերի և այլ ուսումնական ձեռնարկների պատրաստումն ու առաքումը և այլն:

Այսպիսով, Հայրենիք-Սփյուռք հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների օրակարգը, բնույթն ու բովանդակությունը որոշակիորեն տարբերվում էին Հայաստանի Առաջին և Երկրորդ հանրապետությունների ժամանակաշրջաններում: Քաղաքական գիտության մեթոդաբանության տեսակետից դա ցույց է տալիս, որ քաղաքական համակարգի փոփոխությունն իր ազդեցությունն է թողնում նաև քաղաքական կյանքի բնույթի և բովանդակության վրա: Քաղաքական համակարգի փոփոխության հետևանքով Հայաստանում նախ փոփոխությունների ենթարկվեց քաղաքական ինստիտուտների համակարգը: Սփյուռքի մասով դա արտահայտվեց նրանում, որ երկրում իրենց գործունեությունը դադարեցրին հայկական ավանդական կուսակցությունները, ինչպես նաև սփյուռքյան մյուս կառույցները: Ինչ վերաբերում է քաղաքական գործընթացներին, ապա դա արտահայտվեց Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների օրակարգում տեղ գտած որոշակի փոփոխություններով:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 233:

Հայկական հարցի լուծման համար միասնական պայքարը, որը գոյություն ուներ Առաջին հանրապետության տարիներին, օրակարգից դուրս եկավ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Սփյուռքի կողմից հայրենիքին օժանդակության և հայրենադարձության խնդիրները շարունակեցին մնալ օրակարգում: Չնայած Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հայկական պետության և Սփյուռքի կառույցների փոխհարաբերություններում սառույցը տասնամյակների ընթացքում կոտրվեց, փոխադարձ թյուրմբռնումներն ու անվստահությունն իրենց տեղը զիջեցին ավելի կառուցողական և ջերմ մթնոլորտին, այնուամենայնիվ, խորհրդային տարիներին Հայրենիք-Սփյուռք հասարակական-քաղաքական գործակցության մակարդակը զգալիորեն զիջում էր մշակութային ոլորտում կապերի մակարդակին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայրենիք-Սփյուռք հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների օրակարգը, բնույթն ու բովանդակությունը որոշակիորեն տարբերվում էին Հայաստանի Առաջին և Երկրորդ հանրապետությունների ժամանակաշրջաններում: Հայկական հարցի լուծման համար միասնական պայքարը, որը գոյություն ուներ Առաջին հանրապետության տարիներին, օրակարգից դուրս եկավ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Սփյուռքի կողմից հայրենիքին օժանդակության և հայրենադարձության խնդիրները շարունակեցին մնալ օրակարգում: Չնայած հայկական պետության և Սփյուռքի կառույցների փոխհարաբերություններում սառույցը տասնամյակների ընթացքում կոտրվեց, այնուամենայնիվ, խորհրդային տարիներին Հայրենիք-Սփյուռք հասարակական-քաղաքական գործակցության մակարդակը զգալիորեն զիջում էր մշակութային ոլորտում կապերի մակարդակին:

Բանալի բաներ - Հայաստան, Սփյուռք, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններ, համագործակցություն, Հայ դատ, հայրենադարձություն:

ЭВОЛЮЦИЯ ОТНОШЕНИЙ РОДИНА-ДИАСПОРА В ПЕРИОД ПЕРВОЙ И ВТОРОЙ РЕСПУБЛИК АРМЕНИИ

СТАЛ САРДАРЯН

Повестка дня, характер и содержание общественно-политических отношений Родина-Дiaspora определенно различались в периоды Первой и Второй Республик Армении. Совместная борьба за решение Армянского воп-

роса, которая существовала в годы Первой Республики, вышла из повестки дня после утверждения советских порядков в Армении. Вопросы поддержки Родины со стороны Диаспоры и репатриации продолжали оставаться в повестке дня. Хотя во взаимоотношениях армянского государства и структур Диаспоры лед в течение десятилетий сломался, тем не менее, в советские годы уровень общественно-политического сотрудничества Родина-Диаспора осязаемо уступал уровню связей в культурной сфере.

Ключевые слова – Армения, Диаспора, отношения Родина-Диаспора, сотрудничество, Армянский вопрос, репатриация.

ARMENIA-DIASPORA RELATIONSHIPS DURING THE FIRST AND SECOND REPUBLICS OF ARMENIA

STAL SARDARYAN

The agenda, character and the content of Homeland-Diaspora socio-political relationships were evidently different during the First and the Second Republics of Armenia. The unified struggle to resolve the Armenian issue during the years of the First Republic came to a halt during the Second Republic with the establishment of the Soviet regime. Financial and other contribution from diaspora as well as thoughts of return to homeland were as yet on the agenda as important issues. Even though with time the relationship between the different diaspora establishments and homeland authorities got better but still all through the Soviet years the level of the cultural link between them was at a higher level than the socio-political.

Key words – Armenia, diaspora, Armenia-diaspora relations, collaboration, the Armenian Cause, repatriation.